

Вісина Т. М.,

к.і.н., доц. кафедри міжнародних економічних відносин, Луцький національний технічний університет, м. Луцьк

Вісин В. В.,

д.і.н., доц., проф. кафедри гуманітарних наук та права, Луцький національний технічний університет, м. Луцьк

МОЛОЧАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ ВОЛИНИ У 20–30-Х РОКАХ ХХ СТ.

Анотація. У статті відображено розвиток молочарських кооперативів на Волині в 20-30-х роках ХХ ст. Висвітлено умови становлення кооперативного молочарства. Охарактеризовано політику Польської держави щодо кооперації. Проаналізовано організаційну структуру українських і польських молочарських ревізійних союзів. Досліджено новітні технології та передові методи господарювання, виробничу й торгівельну діяльність молочарських кооперативів. Проаналізовано кількісні та якісні показники волинських молочарських кооперативів. Показано роль, яку відігравало молочарство у суспільному, господарському й культурному житті населення Волині.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, виробничий кооператив, молочарство, Волинь.

Visyna T. N.,

PhD in History, Associate Professor of the Department of International Economic Relations, Lutsk National Technical University, Lutsk

Visyn V. V.,

Doctor of History, Associate Professor, Professor of the Department of Humanities and Law, Lutsk National Technical University, Lutsk

DAIRY COOPERATION OF VOLYN IN THE 20-30'S OF XX C.

Abstract. The development of milk cooperatives in Volyn in the 20-30th years of the 20th century reflects in the article. Conditions of formation of cooperative milk production are highlighted also. The policy of the Polish state concerning cooperation is described. The organizational structure of the Ukrainian and Polish Milk Revision Unions is analyzed. The latest technologies and advanced methods of management, production and marketing of milk cooperatives have been explored. The quantitative and qualitative indicators of Volyn milk cooperatives are analyzed. The role played by milk production in the social, economic and cultural life of Volyn was shown.

Keywords: cooperative, cooperative movement, production cooperative, milk trade, Volyn.

Постановка проблеми. В умовах ринкової економіки виробнича кооперація має плідне майбутнє, тому актуальним є звернення до вивчення її історії. У міжвоєнний період молочарська кооперація Волині розвивалася на справжніх кооперативних принципах, в умовах ринку та доволі ліберального кооперативного законодавства Другої Речі Посполитої. Відтак, необхідність дослідження заявленої теми обумовлена тією роллю, яку відігравали у житті місцевого населення Волинського воєводства молочарські товариства. Вивчення досвіду їх функціонування допоможе уникнути прорахунків у роботі сучасних виробничих кооперативів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти виробничої кооперації міжвоєнного періоду висвітлено у наукових дослідженнях З. Струк, [1], О. Шміло, [2], С. Гелея [3]. Проте молочарська кооперація Волині 20-30-х років ХХ ст. не була об'єктом спеціальних наукових досліджень.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити розвиток молочарських кооперативів у Волинському воєводстві в 20–30-х роках ХХ ст. Для реалізації цієї мети слід проаналізувати їх господарську та культурно-освітню діяльність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед різноманітних виробничих кооперативів у 20-30-х роках були товариства з переробки молока. Вони створили в Західній Україні окремий вид кооперації – молочарську, історія якої була досить яскравою серед всього кооперативного руху. У Волинському воєводстві перше діюче виробниче кооперативне товариство з переробки молока (молочарня) виникло у 1925 р. Перші молочарські кооперативи були польськими і належали Ревізійному союзу польських сільськогосподарських кооперативів та Союзу польських кооперативів. На середину 1928 р. на Волині діяло 27 молочарень, ще 14 знаходились у стадії організації [4, арк. 1-18]. Української виробничої кооперації та кооперативного молочарства в 1926-1927 рр. на терені Волині ще не існувало. На ринку кооперативного молочарства Волині основна конкурентна боротьба точилася між польськими та українським ревізійними кооперативними союзами. Західноукраїнську молочарську кооперацію з 1925 р. очолив «Крайовий Молочарський Союз, кооператив з обмеженою відповідальністю, “Маслосоюз” у Стрию» (скорочено «Маслосоюз»). Його керівники взяли курс на розширення українського кооперативного молочарства до західноєвропейських масштабів. Використовуючи досвід Чехословаччини, Данії, Голландії та Німеччини малі молочарні об'єднували у великі кооперативно-молочарські підприємства, з більшою кількістю доставленого молока, що давало можливість підвищити прибутковість виробництва та доходи селян. У 1926 р. «Маслосоюз» перейшов на нову організаційну форму, яка передбачала об'єднання декількох сільських кооперативів з молочарськими відділами в один молочарський районний кооператив, у якому з доставленої молочної сировини виготовлялося масло. Торговельним знаком «Маслосоюзу» стало зображення чотирилисткової зеленої конюшини. У 1927 р. «Маслосоюз» взяв участь у «Господарсько-споживчій виставці» в Катовіце, де за свою продукцію отримав срібну медаль [5, с. 36]. 15 травня 1927 р. «Маслосоюз» створив у Львові так звану Головну торгівлю агенцію, яка фактично виконувала функції дирекції союзу. У містах та містечках Західної України були створені організаційні та торговельні відділи. 1 червня 1928 р. «Маслосоюз» відкрив свій відділ у м. Луцьку [6, с. 4]. Цей осередок займався організацією молочарських кооперативів, допомагав у придбанні машин та обладнання, надавав поради з ведення господарської діяльності, сприяв збуту молокопродуктів. Наступним етапом у розвитку діяльності «Маслосоюзу» стала проведена в 1930-1932 рр. так звана районізація, тобто заснування мережі потужних районних молочарень. Також було прийнято рішення про розбудову мережі власних роздрібних магазинів, які давали додатковий дохід і робочі місця.

У Волинському воєводстві за 1928-1933 рр. максимальне число молочарських кооперативів, підпорядкованих «Маслосоюзу», сягло 14 [7, арк. 24]. Мала їх кількість пояснювалася тим, що українське населення доставляло молоко до польських ревізійних союзів. Розвитку українських молочарень чинила перешкоди також польська влада. Очевидно, що за протекційної підтримки своєї влади польські кооперативи розвивалися краще. Тому в більшості українське населення вступало до польських молочарень. І хоча вони належали до польських союзів, склад їх був українським. У 1928 р. у Волинському воєводстві було вже 22 молочарні, які належали Ревізійному союзу сільськогосподарських кооперативів. До 1933 р. їх кількість зросла до 31. В кінці року на Волині діяли 103 заклади, які переробили 13,5 млн. л молока. Приналежність цих молочарень була доволі строкатою. 33 молочарні належали Ревізійному союзу польських сільськогосподарських кооперативів, 12 – Союзу польських кооперативів, 10 – «Маслосоюзу», 2 – Ревізійному союзу німецьких сільськогосподарських кооперативів у Львові, 2 – Ревізійному союзу єврейських кооперативних товариств Польщі, 15 – не об'єднаним в союзи кооперативам, 9 – приватним виробникам [8, арк. 24]. Надмірна кількість ревізійних союзів певною мірою призводила до нескоординованих дій молочарських кооперативів та утруднювала раціональне розміщення нових товариств. У 1934 р. кількість товариств майже не змінилася (104 молочарні), однак значно зросла кількість переробленого за рік молока – до 19,5 млн. л [9, арк. 27].

У 1934 р. настав перелом у розвитку галузі молочарського виробництва Другої Речі Посполитої. Основною причиною цього стала, з однієї сторони, зміна напрямку господарчої політики польської держави, яка пішла по лінії заохочення експорту продуктів тваринництва. З іншої, – з'явилася велика зацікавленість організацією молочарства сільськогосподарськими установами й організаціями, які опрацювали план

розширення мережі молочарень і поступово реалізовували його. У 1934 р. в Польщі існувало 4542 молочарні, до яких доставлено на переробку 1181,9 млн. кг молока, або 13% усього виробленого молока, в середньому по 260 тис. кг на молочарню. З означеної кількості закладів молочарської промисловості Польщі 1805 – це кооперативні молочарні. З них 1133, або (25% усіх молочарень) зосереджувалося в ревізійних союзах, 672 (15%) були поза союзами («дики»). Таким чином 40% молочарень держави мали кооперативну форму. З загальної кількості 1133 діючих було 1119 кооперативних молочарень. З них у середині 1935 р. 914 зосереджувалося в Союзі рільничих і зарібково-господарських кооперативів (СР і ЗГК) (740 маслярень і 174 сметанчарень, збірниць молока і сировини), 108 належали німецьким союзам кооперативів, 97 – РСУК. На одну кооперативну молочарню припадало 689 тис. кг молока в рік. У німецьких молочарнях припадало 1759 тис. кг молока в рік на один заклад, в СР і ЗГК – 632, в РСУК – 595, в «диких» – 164, в приватних – 110 тис. кг молока в рік на один заклад. 70% молока перероблялося на масло, решта спрямовувалася на внутрішнє споживання, виробництво сирів, молочного порошку та інших продуктів. У 1935 р. частка союзних молочарських кооперативів в експорті масла становила 92% усього експорту [10, с. 25-26]. Таким чином, в молочарській промисловості Польщі молочарська кооперація займала домінуюче становище.

Законодавча база також сприяла поступовому розвитку молочарської кооперації в державі загалом та на Волині зокрема. 22 квітня 1936 р. був прийнятий закон про виробництво молочних продуктів (молочарство) [11]. Згідно з цим законом нові молочарські підприємства можна було утворювати лише після одержання згоди Сільськогосподарської палати. Право на діяльність отримували підприємства з відповідними приміщеннями, обладнанням і кваліфікованим персоналом. Сільськогосподарська палата контролювала мережу приватних і кооперативних молочарень у певному районі. 15 жовтня 1936 р. вийшло розпорядження міністра сільського господарства і аграрних реформ про приміщення і обладнання молочарських підприємств і про підготовку кваліфікованих працівників цих підприємств [12]. В ньому деталізувалися умови, яким мали відповідати підприємства зі збору і переробки молока, сметани, масла, сиру. Окрім цього, розпорядженням міністра сільського господарства і аграрних реформ від 15 жовтня 1936 р. про вивіз масла за кордон встановлювалися: вимоги до підприємств для отримання права вивозу масла, відповідні стандарти якості масла, процедура стандартизації і отримання дозволу на вивіз продукції, а також зразки експортної документації [13]. На Волині в 1936 р. воєводська влада прийняла чотирьохлітній інвестиційний план розвитку кооперативних молочарень [14, с. 287].

Нове молочарське законодавство разом із введенням у дію довготермінового і низькопроцентного інвестиційного кредиту для молочарської галузі стало підставою для подальшої раціональної розбудови молочарської кооперації. Закон впорядкував суперечливі відносини в молочарстві, змусив до планомірного розміщення реорганізованих та новостворених кооперативів, опертих, з однієї сторони, на підставах правно-організаційних, з іншої – на необхідній їм для переробки кількості молока. Молочарський кредит мав прискорити об'єднання та перебудову існуючих дрібних кооперативів, а також допомогти реорганізованим молочарням придбати необхідні приміщення, машини й устаткування для виробництва високоякісної продукції. Обидва згадані чинники сприяли і послідовній праці, і систематичному збільшенню продукції та вдосконаленню техніки переробки, а відтак піднесенню на вищий рівень рентабельності кооперативів і тим самим зростанню доходів селян від молока.

Після прийняття нового кооперативного закону молочарські кооперативи Волинського воєводства поступово опинилися під юрисдикцією Окружного Союзу рільничих і зарібково-господарських кооперативів. Тут слід зазначити, що хоч українські молочарні і приєдналися до польського ревізійного союзу, проте і далі підтримували господарчі зв'язки з «Маслосоюзом». Молочарським кооперативам дозволялось бути членами цієї організації, хоч ревізувати їх мав варшавський СР і ЗГК. Таке право гарантував їм польський союз в момент прийняття їх в свої члени. На спеціальній конференції РСУК з представниками СР і ЗГК була узгоджена співпраця цих кооперативів з «Маслосоюзом» [15, с. 9]. Однак, у подальшому польський союз вимагав від них припинити контакти зі Львовом. У 1937 р. на Волині ще діяло 6 кооперативів (5 – у Луцькому повіті, 1 – у Дубнівському), заснованих до 1934 р. і тих, що мали контакт зі старим центром [16, с. 4]. Не без відома варшавського союзу адміністративна

влада щораз то настирливіше вимагала припинення співпраці молочарень з «Маслосоюзом», обкладала їх штрафами за недотримання санітарних, будівельних і інших норм. Старости чітко вимагали цілковитого припинення стосунків зі Львовом. Війти одержали доручення організувати поряд з українськими молочарнями гмінні. Після пропозицій надходили і накази: об'єднувати українські молочарні з гмінними. Також до наглядових рад і дирекцій тих кооперативів влада намагалася впровадити осіб польської національності. Якщо це не вдавалося, то кооперативу нерідко відмовляли у проведенні діяльності. Тобто можна констатувати, що навіть після уніфікації майже усіх молочарень в СР і ЗГК, на ринку молочарського виробництва Волині продовжувалася конкурентна боротьба між польським та українським ревізійним союзом.

Щоб підтримувати конкурентоспроможність на належному рівні, «Маслосоюз» безперервно аналізував свою фінансово-торговельну роботу у зіставленні з подібними іноземними структурами. Організаційна структура «Маслосоюзу» відповідала тодішнім умовам господарювання; її можна визначити як функціонально-ринкову, бо вона складалася зі спеціалізованих підрозділів з виробництва, переробки, обслуговування і т.п., кожен з яких працював для кінцевої мети – для збуту продукції на різних сегментах ринку. Дворівневе управління дозволяло організувати взаємодію, делегувати повноваження учасникам, забезпечити оперативне проходження інформації каналами прямого обліку. Саме завдяки доцільній системі розподілу повноважень і відповідальності в усіх структурних одиницях «Маслосоюз» швидко розвинувся у велику, фінансово стійку організацію.

Удосконаленням організаційної структури та господарського стану своїх молочарських кооперативів займався і новостворений СР і ЗГК. В його системі на початку 1935 р. був створений Відділ молочарських і яйчарських кооперативів, який відав усіма справами молочарської кооперації. Для успішної організації, підняття ефективності та раціональності молочарського виробництва, його кількісного та якісного зростання він мав докласти значних трудових та матеріальних ресурсів. Планувалося удосконалити мережу розміщення кооперативів у воєводстві, створити окружні молочарні шляхом об'єднання дрібних молочарень та забезпечити їх максимальною кількістю молока; перетворити дрібні вершкові виробництва (сметанчарні) в пункти доставки молока до окружних молочарень. Частина молочарень (належним чином інвестованих) мали перевести виключно на виробництво масла на експорт. За допомогою Відділу молочарського виробництва реорганізовані і новопосталі кооперативи отримували необхідні приміщення, обладнання та фахівців. Окрім цього, впроваджувалося кооперативне виховання і навчання членів, правління та персоналу молочарень за допомогою конференцій, з'їздів, видання та розповсюдження часописів, брошур і тому подібних видань.

Окружний СР і ЗГК у Луцьку в кінці 1935 р. після прийняття у свій склад усоюзнених молочарських кооперативів досяг наступних кількісних показників: кооперативів – 71, членів кооперативів – 19414, корів – 27786. Приріст молока зарікзрісна 42%, приріст кооперативів – на 28%. Окрім цього, на теренах Волинського воєводства залишалось ще 34 «диких» молочарень, 10 з яких мали приєднатися до союзу, а 24 ліквідуватися [10, s. 27, 36]. Загалом у 1935 р. збільшилася кількість переробленого молока в молочарнях, зросли ціни за молокопродукти, зменшилися адміністративні витрати кооперативів, збільшилися виплати за молоко і покращився балансний стан молочарень – прибутки перевищили витрати. Однак процеси будівництва і механізації гальмувалися незадіянням ще низькопроцентних і довготермінових інвестиційних кредитів, а також очікуванням видання нового молочарського закону.

Наслідки реформування молочарської галузі Волинського воєводства почали проявлятися з кінця 1936 р. Збільшилася кількість членів кооперативів, зростали обороти та покращилась фінансова ситуація. Власні капітали молочарень на початку 1939 р. склали 1294,3 тис. зл. Кількість молочарень до 1939 р. зросла до 95, з яких 59 мали статус окружних і переробляли 76% молока. Крім них на теренах воєводства було 295 допоміжних філіалів, які виготовляли вершки. 7 окружних молочарень мали механізоване, 52 – ручне виробництво. За три роки було побудовано 7 спеціалізованих приміщень для виробництва молока, ще 7 мали завершити в 1939 р. Волинські молочарні спеціалізувалися, переважно на виробництві масла. З 95 ко-оперативів 4 виробляли від 1825 до 3650 тис. кг в рік, 9 – 1000-1825 тис. кг в рік, 26 – 500-1000 тис. кг в рік, 8 – 365-500 тис. кг в рік, 48 – менше 365 тис. кг в рік. Лише одна окружна молочарня спеціалізувалася на виробництві масла на експорт [17, s. 101]. Основними споживачами продукції

волинських молочарень (біля 70%) були Союз молочарських і яйчарських кооперативів, Малопольський молочарський союз, Крайовий молочарський союз, «Маслосоюз». В 1937 р. молочарні доставили до Союзу молочарських і яйчарських кооперативів 43% продукції, Малопольському молочарському союзу 10% і «Маслосоюзу» 17% [18, s. 50].

Крім масла волинські молочарні постачали молоко. У 1938 р. його кількість зросла до 1989709 кг, з яких 962465 кг (48%) доставили Союзу молочарських і яйчарських кооперативів, 214344 кг (11%) – Малопольському молочарському союзу, 180076 кг (9%) – Крайовому молочарському союзу, приватним покупцям – 380569 кг (19%), на локальний ринок і членам-постачальникам – 252255 кг (13%) [17, s. 63].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Загалом, у 20-30-х роках ХХ ст. молочарська кооперація Волинського воєводства розвинулася кількісно та якісно. Український «Маслосоюз», польські ревізійні союзи налагодили перероблення і збут молочної продукції, ознайомившись із закордонними ринками збуту, впровадили найновіші технології, вселили віру у власні сили та оптимізм українського селянства. Окрім цього, вони постачали селянам-кооператорам необхідне обладнання, племінну худобу, організовували контроль за якістю молока, консультативну діяльність чим підносили стан тваринництва і сільського господарства взагалі. Водночас у містах і селах воєводства створювались робочі місця для перенаселеного села, для української інтелігенції. Ревізійні союзи сприяли організації різних шкіл, курсів, на яких підвищували свій освітній і технічний рівень українські кооператори. Молочарська кооперація сприяла вирішенню соціальних проблем на селі, захищала малозабезпечені категорії сільського населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Струк З. І. Українські виробничо-торгівельні кооперативи в Західній Україні (1921–1939 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / Зоряна Ігорівна Струк ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2001. – 18 с.
2. Шміло О. П. Українська молочарська кооперація Галичини у міжвоєнний період (1021–1939 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / Оксана Петрівна Шміло ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2006. – 20 с.
3. Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення [Текст] : монографія / за заг. ред. С. Гелея. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2013. – 976 с. ; 650 ілюстр.
4. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 46, оп. 9-а, спр. 18-а – Облікові картки землеробських гуртків, кооперативів і кас по воєводству. 1922–1927 рр. [Текст].
5. Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні [Текст] / А. Качор. – Мюнхен : Госп. об'єднання і патронат української кооперації на еміграції «Унія», 1949. – 110 с.
6. Наша кооперація [Текст] // Українська Громада. – 1928. – 27 травня. – С. 2-4.
7. Держархів Волинської обл., ф.1, оп. 2, спр. 3720 – Інформація про діяльність кооперативу “Маслосоюз” [Текст].
8. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 3, спр. 29, арк. 24. Отчет воеводы об общественно-политическом и хозяйственном состоянии государственной администрации за 1933 г. [Текст].
9. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 4, спр. 68, арк. 27. Отчет Волинского воеводы об общем состоянии воеводства за 1934 г. [Текст].
10. Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1935 rok. [Tekst]. – Warszawa, 1936. – 72 s.
11. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. R. P.). [Tekst]. – 1936. – № 35. – Poz. 272.
12. Dz U. R. P. [Tekst]. – 1936. – № 82. – Poz. 568.
13. Dz U. R. P. [Tekst]. – 1936. – № 82. – Poz. 569.
14. Чотирьохлітній інвестиційний план в кооперативних молочарнях на Волині [Текст] // Рільник. – 1936. – 25 жовтня. – Ч. 18. – С. 287–288.
15. Засідання кооперативної Ради [Текст] // Нова Скиба. – 1934. – 15 листопада. – Ч. 11 (14). – С. 9.
16. Як спинюють зріст українського молочарства на Волині [Текст] // ГКЧ. – 1937. – 11 квітня. – № 15. – С. 1–5.

17. Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1938 rok. [Tekst]. – Warszawa, 1939. – 128 s.;
18. Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1937 rok. [Tekst]. – Warszawa, 1938. – 116 s.

REFERENCES

1. Struk, Z.I. (2001) “Ukrainian Production and Commercial Cooperatives in Western Ukraine (1921–1939”, Ph.D. Thesis, History of Ukraine, Ivan Franko National University in Lviv, Lviv, Ukraine [in Ukrainian].
2. Shmilo, O.P. (2006) “The Ukrainian dairy co-operation of Halychyna in the post-war Poland (1921–1939”, Ph.D. Thesis, History of Ukraine, Ivan Franko National University in Lviv, Lviv, Ukraine [in Ukrainian].
3. Geley, S. (Ed.). (2013). *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy. Vid zarodzhennia do sohodennia* [Consumer cooperation of Ukraine. From birth to the present]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi komertsii noi akademii [in Ukrainian].
4. Fund 46. Description 9-a. Case 18-a. - State Archives of Volyn region. Lutsk. [in Polish].
5. Kachor, A. (1949). *Ukrainska molocharska kooperatsiia v Zakhidnii Ukraini* [Ukrainian Milk Cooperative in Western Ukraine]. Munich, “Unia” Publ., 110 p. [in Ukrainian].
6. Nasha kooperatsiia [Our co-operation]. (1928). *Ukrainska Hromada –Ukrainian Community*, May. 27, pp. 2–4. [in Ukrainian].
7. Fund 1. Description 2. Case 3720. - State Archives of Volyn region. Lutsk. [in Polish].
8. Fund 46. Description 3. Case 29. - State Archives of Volyn region. Lutsk. [in Polish].
9. Fund 46. Description 4. Case 68. - State Archives of Volyn region. Lutsk. [in Polish].
10. Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1935 rok. – Warszawa, 1936. – 72 s. [in Polish].
11. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. R. P.). 1936, nr 35, poz. 272 [in Polish].
12. Dz. U. R. P. 1936, nr 82, poz. 568 [in Polish].
13. Dz. U. R. P. 1936, nr 82, poz. 569 [in Polish].
14. Chotyrokhlitnii investytsiinyi plan v kooperatyvnykh molocharniakh na Volyni [Four-year investment plan in cooperative milk producers in Volhyn]. (1936). *Rilnyk – Farmer*, October. 25, pp. 287–288. [in Ukrainian].
15. Zasadannia kooperatyvnoi Rady [Meeting of the Cooperative Council]. (1934). *Nova Skyba – New groove*, November. 15, p. 9. [in Ukrainian].
16. Yak spyniuiut zrist ukrainskoho molocharstva na Volyni [How to stop the growth of Ukrainian milk production in Volyn]. (1937). *Hospodarsko-kooperatyvnyi chasopys – Economic-cooperative magazine*, Lviv, April. 11, pp. 1–5. [in Ukrainian].
17. Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1938 rok. – Warszawa, 1939. – 128 s. [in Polish].
18. Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1937 rok. – Warszawa, 1938. – 116 s. [in Polish].